

„GODŁEM MOIM BYŁO I BĘDZIE ZAWSZE: KRAJ – JEGO DOBRO I JEGO WOLA”¹. PRZYCZYNEK DO HISTORII RODU CZARTORYSKICH*

Janusz Pezda <https://orcid.org/0000-0003-2396-3072>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

“MY EMBLEM WAS AND ALWAYS WILL BE: THE COUNTRY – ITS GOODNESS AND ITS WILL.” A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE CZARTORYSKI FAMILY

The Czartoryski family, originating from the Gediminas family, is mentioned many times in the history of Poland. It has been present in its history since the beginning of the Polish-Lithuanian union. Its importance grew systematically so that in the 18th and 19th century the Czartoryski family became one of the richest and most influential families in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Political connections and friendships gave the opportunity to influence the course of events, while strengthened the position of the family; the growing fortune and income that flowed from it supported these efforts. The characters selected are only examples from among all representatives of the family. They are a testimony that the Czartoryski family has always served, and continues to serve Poland faithfully, both in times of its splendor as well as its decline, supporting with their strength and abilities the efforts for its flourishing and rightful place in Europe.

Keywords: The Czartoryski family, Poland, Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Słowa kluczowe: Czartoryscy, Polska, Litwa, Rzeczpospolita Obojga Narodów.

Książęca rodzina Czartoryskich, wywodząca się z rodu Giedymina, wielokrotnie pojawia się na kartach dziejów naszej Ojczyzny. Obecna jest w historii Rzeczypospolitej

* Tekst powstał w ramach projektu OPUS 13, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w Krakowie, pt. „Pomiędzy dwoma zjazdami w Pradze. Związki między Słowianami w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej w latach 1848–1908” (2017/25/B/HS3/00240, kierownik: prof. dr hab. Antoni Cetnarowicz).

¹ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie [dalej: BCz], rkps 5512, List Adama Jerzego Czartoryskiego do Hermana Potockiego, 1848 r., s. 310.

od początków unii polsko-litewskiej. Znaczenie Czartoryskich systematycznie wzrastało, a w wieku XVIII i XIX stali się oni jednym z najbogatszych i najbardziej wpływowych rodów magnackich. Polityczne związki i zawierane przyjaźnie dawały im możliwość wpływu na bieg wydarzeń, wzmacniały ich pozycję, zaś rosnąca fortuna i płynące z niej dochody wspierały te wysiłki.

Do dzisiaj nie powstała pełna monografia naukowa tego znamienitego rodu, obejmująca jego historię od czasów najdawniejszych po współczesność. Co prawda ostatnio wydano *Sagę rodu Czartoryskich* Zofii Wojtkowskiej, ale jest to tylko dobrze przygotowane opracowanie popularnonaukowe, opowieść o wybranych członkach rodziny². Co może być tego przyczyną? Trudno jednoznacznie ją wskazać, ale wydaje się, że mimo dużej bazy źródłowej i licznych pomniejszych opracowań niełatwo znaleźć badacza, który mógłby przedstawić tak skomplikowane losy całego rodu. Może więc należałoby zacząć od opisu dziejów poszczególnych gałęzi, linii genealogicznych? Niektórymi osobami interesowali się historycy, historycy literatury, kulturoznawcy. Ogłaszali drukiem artykuły, przyczynki i książki, oczywiście najwięcej o Adamie Jerzym Czartoryskim. Pierwszym większym opracowaniem historii całego rodu, pomijając genealogie zawarte w wydanych herbarzach, była opublikowana w tomie VIII *Złotej księgi szlachty polskiej* i uzupełniana w następnych tomach genealogia Czartoryskich h. Pogoń³. W 1938 roku w Krakowie ukazała się książka *Czartoryscy. Trzydzieści sześć życiorysów*, przygotowana do druku przez Mariana Kukiela. Zamieszczono w niej chronologicznie, wydane wcześniej w tomie IV *Polskiego słownika biograficznego*, życiorysy Czartoryskich: od Wasyla Konstantynowicza Czartoryskiego (zm. po 1417) do Adama Ludwika Czartoryskiego (1872–1937). Uzupełnieniem było przygotowane przez Karola Buczka drzewo genealogiczne⁴. Teresa Zielińska w wydany w 1997 roku *Poczcie polskich rodów arystokratycznych* opublikowała szkic o rodzinie Czartoryskich. Znakomitym źródłem okazała się założona przez Jerzego Czartoryskiego strona internetowa www.czartoryski.prv.pl, gdzie zgromadzono imponujące ilościowo wiadomości genealogiczne zarówno o poszczególnych członkach rodu, jak i o osobach spokrewnionych⁵.

Czartoryscy za swoje gniazdo uważali Czartorysk, Żuków i Klewań⁶ – dobra leżące na Litwie i Ukrainie. Z czasem stali się oni właścicielami dóbr znajdujących się na

² Z. Wojtkowska, *Saga rodu Czartoryskich*, Warszawa 2020.

³ T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 8, Poznań 1886, s. 9–134.

⁴ J. Pezda, *Relacje Mariana Kukiela z rodziną Czartoryskich* [w:] *Historia, wojsko, polityka. Marian Kukiel (1885–1973) i jego dzieło*, red. T. Siewierski, Z. Zielonka, Warszawa 2019, s. 184–186.

⁵ Po śmierci jej twórcy w 2019 r. została ona włączona do bazy Marka J. Minakowskiego: <https://wielcy.pl>.

⁶ O ile Czartorysk już na początku XVII w. został sprzedany przez rodzinę, o tyle Klewań i Żuków pozostawały w rękach rodu do XIX w. Ogromne kontrowersje (nie tylko w rodzinie, ale i w społeczeństwie polskim) wzbudziła sprzedaż w 1877 r. klucza klewańskiego wraz zamkiem przez Aleksandra Czartoryskiego władzom rosyjskim. Zob. T. Stecki, *Książęce gniazdo. Monografia historyczna*, Kraków 1885; T.J. Stecki, *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*, Kraków 1888; R. Nesterow, *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł archiwalnych*, Kraków 2018.

terenie całej Rzeczypospolitej⁷. Zapobiegliwość, udane związki małżeńskie oraz nadania królewskie pozwoliły urosnąć fortunie Czartoryskich do rozmiarów wielkiego państwa magnackiego. Marceli Handelsman w swojej znakomitej biografii Adama Jerzego Czartoryskiego napisał:

Rozumnie przez małżeństwa w jednym ręku zebrane fortuny własne Czartoryskich, krajowe i zagraniczne Flemmingów, Sieniawskich i Denhoffów, powiększone przez spadki po Ogińskich i Lubomirskich, czyniły z domu tego potęgę gospodarczą, przewyższającą niejedno państwo europejskie, jakiej pierwiej nie było w Polsce. Ta może potęga sprawiła, że w postępowaniu Czartoryskich w grę nie wchodziły rachuby czysto materialne, że nie byli oni stroną biorącą w stosunkach publicznych, że od połowy wieku powstała i rozwinęła się w tym domu tradycja szczodrości, mecenat dla nauk i sztuk, ofiarność dla rzeczy publicznej, gotowość do opieki bezinteresownej nad wszelkim dobrym przedsięwzięciem⁸.

Mówiąc o udanych małżeństwach, należy wspomnieć zwłaszcza o dwu: Augusta Aleksandra Czartoryskiego z Marią Zofią z Sieniawskich primo voto Denhoffową i Adama Kazimierza Czartoryskiego z Izabelą Fleminżanką.

August Aleksander Czartoryski, syn podkanclerzego litewskiego Kazimierza i Izabeli z Morstinów, staranne wykształcenie zdobył w młodości, którą w większości spędził poza Polską. Po powrocie do kraju początkowo unikał brania aktywnego udziału w życiu politycznym, rzadko wybierany był na posła czy deputata. Wolał karierę wojskową, w 1729 roku został generałem majorem wojsk królewskich⁹. W 1731 roku, pokonując kolejnych konkurentów, także cudzoziemców, i bijąc się w pojedynku z Karolem Tarłą¹⁰, wywalczył sobie rękę Marii Zofii z Sieniawskich primo voto Denhoffowej, jedynej dziedziczki ogromnego majątku hetmana wielkiego koronnego i kasztelana krakowskiego Adama Mikołaja Sieniawskiego (1666–1726), jak również spadkobierczyni nie mniejszego majątku, otrzymanego przez nią w testamencie po zmarłym pierwszym mężu, mieczniku koronnym Stanisławie Denhoffie (zm. 1728). Według biografów małżeństwo to było bardzo udane, a ambicje polityczne obojga małżonków wpływały na scenę polityczną Polski. W listopadzie 1731 roku August Aleksander Czartoryski został wojewodą ziem ruskich. Zbudował nie tylko potęgę finansową swego rodu, ale także jego polityczne stronnictwo, słynną Familie, która odegrała dużą rolę w dziejach Polski XVIII wieku. Reformy przeprowadzone w XVIII stuleciu to przecież w większości jej zasługa, a i wybór ostatniego króla na tron nie mógłby się odbyć bez jej wsparcia. Znaczący wpływ Augusta Aleksandra Czartoryskiego na politykę państwa jest podkreślany przez wszystkich badaczy. W jego biografii wielokrotnie pojawia się informacja: „twórca potęgi rodu”¹¹.

⁷ A. Michalski, *O pochodzeniu i początkach kariery domu książąt Czartoryskich*, „Słupskie Studia Historyczne”, R. 19, 2013, s. 47–71.

⁸ M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. 1, Warszawa 1948–1950, s. 7.

⁹ W. Konopczyński, *Czartoryski August Aleksander* [w:] *Czartoryscy. Trzydzieści sześć żywotów*, red. M. Kukiel, Kraków 1938, s. 64–75.

¹⁰ Karol Tarło (zm. 1749), syn wojewody lubelskiego Adama Piotra Tarły i Doroty z Dunin Borkowskich. W 1737 r. ożenił się z Józefą Grabińską.

¹¹ Z. Zielińska, *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983; K. Kuras, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010.

Ekonomiczną podstawą potęgi Czartoryskich stały się połączone majątki rodowe. Obok dziedzicznych ziem na Litwie należały do nich ogromne dobra rusko-ukraińskie – klucze: narajowski, brzeżański, kopyczyński, grzymałowski, touściański, tarnorudzki, satanowski, zinkowski, międzyboski, mikołajowski, granowski, dźwinogrodzki, starosieniawski, nowosieniawski i lipowiecki; starostwa: lubaczowskie, stryjskie, jaworowskie, lwowskie, rohatyńskie i kałuskie; hrabstwo myskie oraz dobra szklowskie¹². Te ostatnie włości po pierwszym rozbiórce Polski były zagrożone konfiskatami, gdyż znalazły się w granicach Rosji. Ostatecznie, po złożeniu przez syna Adama Kazimierza Czartoryskiego homagium cesarzowej Katarzynie, wróciły do Czartoryskich. Utracono tylko starostwo weliżskie położone w guberni witebskiej, skonfiskowane na rzecz rządu rosyjskiego. Był to pierwszy przypadek konfiskaty części majątku Czartoryskich przez Rosjan. Pierwszy, lecz nie ostatni¹³.

Po śmierci żony (1771) i brata Michała Fryderyka, kanclerza wielkiego litewskiego (1775), po nieporozumieniach z królem Stanisławem Augustem, August Aleksander Czartoryski odsunął się od wielkiej polityki. W następnych latach spadały na niego nieprzewidziane ciosy. W 1780 roku tragicznie zginęła jego ukochana wnuczka Teresa, a w 1781 zmarła, rok po urodzeniu, druga wnuczka Gabriela. Po śmierci Augusta Aleksandra Czartoryskiego w 1782 roku ogromny majątek został podzielony między Adama Kazimierza Czartoryskiego i Elżbietę z Czartoryskich Lubomirską¹⁴.

Elżbieta Lubomirska po rychłej śmierci małżonka, marszałka wielkiego koronnego Stanisława Lubomirskiego, stała się najbogatszą kobietą w Polsce, wspinała kandydatką do małżeństwa. W przekonaniach swoich konserwatystka, nie znosiła rewolucji. Nie chciała się mieszać w świat wielkiej polityki. Choć jako młoda panna kochała się w Stanisławie Poniatowskim, jej stosunki z królem Stanisławem Augustem nie stanowiły przykładu harmonii i wzajemnego zrozumienia. Jako kobieta inteligentna, wszechstronnie wykształcona i zaborcza lubiła otaczać się pięknymi rzeczami oraz wykształconymi ludźmi. Była despotką, histeryczką, sensatką, pełną sprzeczności wielką damą, panią na Łańcucie, który tak sobie upodobała, i panią z Wiednia, gdzie czuła się najlepiej. Kochała swego brata Adama Kazimierza, nienawidziła jego żony Izabeli z Flemmingów, była zazdrosna o względy okazywane przez Adama Kazimierza Czartoryskiego małżonce. Nie darzyła wielką miłością swych czterech córek: Elżbiety Potockiej, Aleksandry Potockiej, Julii Potockiej i Konstancji Rzewuskiej. Nie wypłaciła posagów zięciom Ignacemu i Stanisławowi Kostce Potockim ani Sewerynowi Rzewuskiemu, uzależniając ich od siebie przez wypłacanie im tylko 8% rocznie od obiecanej sumy posagowej 300 000 zł polskich. Nie kochała

¹² K. Kuśnierz, *Sieniawa. Założenie rezydencjonalne Sieniawskich. Rozwój przestrzenny w XVII oraz XVIII wieku*, Rzeszów 1984, s. 36–42. O wielkości tego majątku może świadczyć również fakt, że do Czartoryskich w l. 1768–1777 należało także hrabstwo Borculo (Borkolo) w Niderlandach, od 1726 r. pozostające w rodzie Flemmingów.

¹³ J. Iwaszkiewicz, *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, Warszawa 1929.

¹⁴ BCz, rkps 6013 IV t. 1, Kopia działu między Adamem Kazimierzem Czartoryskim generałem ziem podolskich i Izabellą [Elżbietą] z Czartoryskich Lubomirską marszałkową wielką koronną, s. 1–28; ibidem, Wyciąg szacunku działowego masy spadkowej, 1782 r., s. 29–34, 39–46.

także swych wnuków. Uchodziła za osobę skąpą, ale potrafiła wydać wielkie kwoty, jeżeli uważała, że interes bliskich jest zagrożony. Jej wielką miłością okazał się wychowanek Henryk Lubomirski¹⁵. Zdobyła uznanie jako mecenaska sztuki, konkurowała z nielubianą bratową w urzędowaniu rezydencji, budowaniu nowych pałaców i gromadzeniu dzieł sztuki. Po jej śmierci 11 września 1817 roku dokonano podziału spadku. Aleksandra Potocka z mężem otrzymali tak zwaną schedę brzeżańską, Konstancja Rzewuska – schedę grzymałowską, a synowie Julii Potockiej, Alfred i Artur Potoccy – schedę dżwinogródzką i dobra łańcuckie¹⁶.

Przeciwnieństwem siostry okazał się urodzony w 1734 roku w Gdańsku Adam Kazimierz Czartoryski. Od młodości przygotowywany przez ojca do pełnienia funkcji politycznych, niedoszły kandydat na króla Polski, „najmilszy kawaler XVIII wieku”, potrafił połączyć swoje magnackie pochodzenie z ujmującą wszystkich powierzchownością. Władał wieloma językami, chciał się stać łącznikiem między kulturą polską a płynącymi z Zachodu nowymi prądami. Był lubiany przez przyjaciół i poważany przez wrogów; wszyscy podkreślali jego oddanie sprawie narodowej. Nie szukał poklasku, nie walczył o zaszczyty, potrafił zadowolić się urzędem generała ziem podolskich. Pragnął służyć Ojczyźnie przez propagowanie nowoczesnego wychowania (komendant Szkoły Rycerskiej), popieranie polskiej literatury i sztuki (sam parał się pisarstwem, z całkiem niezłym skutkiem), budzenie świadomości narodowej (zwolennik reform ustrojowych)¹⁷. W tych działaniach wspierała go żona Izabela z Flemmingów, którą poślubił 19 listopada 1761 roku. Ceremonia mogła się odbyć dopiero po uzyskaniu dyspensy papieskiej. Izabela była córką Jana Jerzego Flemminga i Antoniny z Czartoryskich, córki Fryderyka Michała, którego bratem był August Aleksander, jej przyszły teść. O bliskim pokrewieństwie często wspominali przeciwnicy polityczni Czartoryskich. Widzieli oni we wspomnianym ożenku tylko racje polityczne, przede wszystkim chęć połączenia majątków obu głównych linii Czartoryskich¹⁸. Izabela, jako jedyna dziedziczka, wniosła ogromną fortunę ojca Jerzego Flemminga, ale też część dóbr Czartoryskich odziedziczonych po matce i dziadku. Po podziale majątku na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Adam Kazimierz Czartoryski miał klucze: międzyboski, zinkowski, mikołajowski, starsosieniawski, granowski i klewański, a także hrabstwa wołczyńskie i stołpeckie. Żona wniosła mu na rubieżach wschodnich dobra włodawskie, terespolskie i wołczyńskie.

¹⁵ Henryk Lubomirski (1777–1850), syn Józefa i Ludwiki z Sosnowskich. Według Mariana Tyrowicza, Izabela Lubomirska – nie kochając swoich dzieci – „otoczyła przybranego syna egzaltowanym uwielbieniem”. Przebywała z nim w Paryżu, Wiedniu, Łańcucie. W 1802 r. ofiarowała mu zakupione trzy lata wcześniej dobra przeworskie. M. Tyrowicz, *Lubomirski Henryk* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 9–11.

¹⁶ BCZ, rkps 6013 IV t. 1, „Excerpt z działu sukcesorów śp. JO Ks[ieżny] [Elżbiety z Czartoryskich] Lubomirskiej Marszałkowej W[ielkiej] K[oronnej] sporządzonego... dnia 10 września 1817”, s. 47–50; BCZ, rkps 10499, Stanisław Kostka Potocki, List do Adama Kazimierza Czartoryskiego, 21 IX 1817 r.

¹⁷ T. Frączyk, *Adam Kazimierz Czartoryski. Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*, Kraków 2012.

¹⁸ Tego samego dnia, w tym samym kościele, wczesnym rankiem odbył się trzymany do końca w tajemnicy ślub ciotki panny młodej Aleksandry z Czartoryskich, córki Fryderyka Michała, wdowy po wojewodzie podlaskim Michale Antonim Sapieszce, z Michałem Kazimierzem Ogińskim.

Chociaż początkowo „zeszpecona ospą, z rzadkimi kosmykami włosów, brzydka, nie podobała się wykształconemu i rokującemu piękne nadzieje młodzieńcowi”, z czasem stała się powiernicą męża. „Piękną nigdy nie byłam, ale często bywałam ładną, mam piękne oczy...” – tak samokrytycznie pisała o sobie Izabela¹⁹. Nie przeszkadzało to wielu mężczyznom tracić dla niej nie tylko serce, ale i rozum²⁰. Małżeństwo to, wielokrotnie opisywane w ówczesnej prasie, stanowiące źródło wielu plotek, mimo wielu miłostek i romansów nie zakończyło się rozwodem, jak wiele innych w ówczesnej libertyńskiej Warszawie. Małżonkowie przeżyli ze sobą ponad 60 lat²¹. Nie brakowało w tych latach chwil tragicznych. 13 stycznia 1780 roku zmarła ich najstarsza, urodzona 30 maja 1765 roku, 16-letnia córka Teresa. Stało się to kilka dni po strasznym wypadku, gdy od ognia w kominku zajęła się jej suknia²². Ciężko poparzonej dziewczyny nie udało się uratować²³. O tragedii księżna została poinformowana dopiero po kilku tygodniach. Nieświadoma matka, pełna nadziei, tak pisała do Teresy w jednym z listów: „lekarz obiecuje, że pod koniec tygodnia będę mogła się z Tobą zobaczyć. Czekam na ten moment z wielką niecierpliwością i wiem, że nadejdzie z wielką przyjemnością”²⁴. Sama wtedy wymagała starannej opieki. Adam Jerzy Czartoryski zanotował: „w tymże czasie była słaba i dała życie córce, której dano imię Gabriela, ale która tylko kilka dni żyła”²⁵. Informacja ta, powielana przez następne pokolenia, jest błędna. Gabriela, urodzona w styczniu 1780 roku, zmarła 28 lipca 1781 roku i została pochowana obok siostry w podziemiach kościoła św. Krzyża w Warszawie²⁶. W 1826 roku podobną traumę z powodu śmierci ukochanego dziecka przeżył Adam Jerzy Czartoryski²⁷.

¹⁹ BCz, rkps 6067, s. 20. Polskie tłumaczenie „Portretu księżny Jenerałowej Ziem Podolskich przez nią samą skreślonego” opublikował Bronisław Zaleski w niedokończony biografii pt. *Żywot księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*, Poznań 1881, s. 158–161.

²⁰ Do tych najbardziej znanych i najczęściej wymienianych przez historyków należą Nikołaj W. Repnin, Franciszek Ksawery Branicki i Armand-Louis de Gontaut de Biron duc de Lauzun.

²¹ K. Bartnicka, *Dziecko w świetle pamiętników i powieści polskiego oświecenia*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1992, t. 35, s. 70–71; A. Michalski, *Księżęca para Adam i Izabela Czartoryscy – przykładem oświeceniowej rodziny magnackiej [w:] Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 161–184.

²² Zaprzyjaźniony z Czartoryskimi Johann Caspar Lavater w VIII 1780 r. wydał w Zurychu poemat poświęcony tej tragedii pt. *Therese Czartoriska* z załączonym portretem księżniczki rytowanym przez Carla Christiana Glassbacha.

²³ Adam Jerzy Czartoryski zanotował w swych wspomnieniach: „[matka – J.P.] koniecznie chciała się do córki dostać, ale doktor Jan John, który był lekarzem mojej matki, nie dozwolił jej stać z łóżka. Pisała zawsze do córki, prosiła, aby ją koniecznie puścić, nareszcie doktor John musiał jej prawdę powiedzieć. Na tę wiadomość była rażona paralizem z jednej strony i musiała na kulach przez długi czas chodzić i dopiero przez elektryczność odzyskała władzę w nodze”, a ojciec na wieść o śmierci córki „upadł na ścianę w salonie i widziałem łzy jego oczów”. A.J. Czartoryski, *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809*, oprac., wstęp i przypisy J. Skowronek, Warszawa 1986, s. 83.

²⁴ BCz, rkps 6110, s. 25.

²⁵ A.J. Czartoryski, op. cit., s. 83.

²⁶ I. Dacka-Górzyńska, *O nieznanym dzieciach magnaterii polskiej w świetle parafialnych metryk zmarłych kościoła św. Krzyża w Warszawie z lat 1670–1801. Wybrane przykłady*, „Przegląd Historyczny” 2011, t. 102, s. 470–471.

²⁷ J. Pezda, *Leon Jerzy, zapomniany syn Adama Jerzego i Anny. Przyczynek do genealogii Czartoryskich*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN” 2004, t. 49, s. 167–176.

W zachowanych rachunkach potwierdzają się informacje o częstych podróżach odbywanych przez oboje małżonków – w ramach obowiązków wynikających z pełnionych funkcji, podróży nakazanych przez lekarzy lub wojaży mających na celu zlustrowanie stanu posiadanego majątku²⁸. Julian Ursyn Niemcewicz w swych pamiętnikach zanotował, że w roku 1782 w czasie objazdu Wołynia, Podola i Ukrainy mieli w taborze 400 koni zaprzęzonych, luźnych, należących do dworskich i rezydentów. Wspominał też o taborze liczącym do 300 koni dworskich i przyjaciół oraz 14 wielbłądów niosących namioty²⁹. Jerzy Skalnik Soroka, zaufany dworzanin Czartoryskich, zanotował, że księciu Adamowi Kazimierzowi Czartoryskiemu towarzyszyli obywatele połączeni przyjaźnią lub powodowani wdzięcznością. Z tej relacji możemy odtworzyć ogrom pracy przy przygotowaniu podróży i w jej trakcie, liczbę osób niezbędnych w czasie takiej wyprawy .

Obywatele ciągnęli za sobą niezliczoną ilość sług, trudno było liczyć na zasobność przydrożnych zajazdów. Ciągnęły się więc dwie bryki kuchenne, trzecia pod spizarnię, czwarta dla piekarzy, w piątej mieściła się piwnica z naczyniem i trunkami, w szóstej paszтетnik, w siódmej cukiernik, w ósmej kawiarnia, w dziewiątej magazyn szafarski z różnymi zapasami.

Dowiadujemy się, że „bryki wychodziły o świtaniu z noclegu, dla wczesnego przysposobienia obiadu. Jaśnie Oświecony Książę wstawał o ósmej i przed dziewiątą ruszał z noclegu”³⁰. Hipolit Błotnicki, nawiązując do tego opisu, zanotował, jak w 1849 roku wyglądała podróż księcia Adama Jerzego Czartoryskiego do Dieppe. Starał się pokazać różnice, kontrast między tymi wojazdami. Pisał tak: „Upakował jego rzeczy, to jest: suknię, bieliznę, toaletę, kancelarię, słowem wszystko a wszystko, stary i kulawy Johann Kühne w torbę jedną z kuferkiem. Zawiózł je do *debarkader*³¹ drogi żelaznej stary niegdyś sekretarz i piastun dzieci Błotnicki vulgo Błoto”. Na końcu tej relacji Błotnicki zadaje pytania, które pozostawia bez odpowiedzi:

Czy lepiej, czy gorzej? Czy lepiej jest używać szczęścia i lękać się jego utraty, czy też spodziewać się choć dalekiego i niepewnego, a przynajmniej zarabiać na nie i zasługiwać,

²⁸ BCz, rkps 6019–6024.

²⁹ *Pamiętniki Juliana Ursyna Niemcewicza. Dziennik pobytu za granicą od dnia 21 lipca 1831 r. do 20 maja 1841 r.*, t. 1, Poznań 1876, s. 139, 320.

³⁰ Biblioteka Polska w Paryżu, rkps 54, s. 219–229; BCz, rkps 6168, s. 1–8. „Urządzenie ekwipażu było tym porządkiem. Pod kuchmistrem, kucharzami, paszтетnikami, szkłem stołowym bryki dwie; pod piekarza bryka jedna; pod piwnicę z trunkami, szkłem stołowym bryki dwie; pod magazyn, gdzie miano różnego rodzaju przyprawy do potraw i korzenie, bryka jedna; kawiarnia, od której był zaśluzony Turczyn, bryka jedna; pod praczkami bryka jedna; z kowalami i ich naczyniami i stelmachem bryka jedna; garderoba Księcia bryka jedna; pod tłumoki i kufty różnych Ichmościów, którzy w pojazdach skarbowych odbywali podróże, bryk dwie. Wszystkie bryki były siedmiokonne, z cugów sprzęgłych i rosłych, furmani i forysie ubrani byli po polsku, mieli żupany sukna zielonego, pasy z haraszu [gatunek lekkiego sukna wełnianego – J.P.] czerwonego, na wierzchu ferezja [suknia wierzchnia – J.P.] sukna perłowego, czapki z sukna z szerokimi baranami, wierzchy kołpakowe wiszące na bok z kutasem na końcu. Sześć wielbłądów niosło kufty z książkami nakryte kapami z sukna zielonego w różne ozdobne desenie wyszywanymi cyframi Księcia. Przy tych wielbłądach masztalerzy trzech po turecku ubranych. Wielbłądów stado rozmnażało się w dobrach międzyrzeckich i oleszyckich. Byli w dwóch gatunkach: o dwóch garbach gatunek turecki, a o jednym kałmucki”.

³¹ fr. *débarcadère* – dworzec kolejowy.

i czekać, i trwać, i w zapasach z niedolą nie ustawać. Co lepiej? Co gorzej? O tem różni podług różnych gustów i mniemań różnie osądzą³².

Konfederacja targowicka i poseł rosyjski Jakow Bułhakow chcieli zmusić Adama Kazimierza Czartoryskiego do przystąpienia do tejże konfederacji, potępienia Konstytucji 3 maja i złożenia przysięgi konfederacji (był on komendantem Korpusu Kadetów). W razie odmowy grozono mu konfiskatą dóbr, lecz Adam Kazimierz i jego żona nie chcieli zgodzić się na te żądania. Sytuację księcia w oczach Rosji pogarszały także więzy przyjaźni łączące Tadeusza Kościuszkę i Czartoryskich³³. Nie pomogły wstawienie się dworu austriackiego za Adamem Kazimierzem, poddanym cesarza z dóbr galicyjskich, ani inne próby oddalenia niebezpieczeństwa. Z dnia na dzień fortuna rozsypywała się w proch. Wspaniałe Powązki i Puławy legły w gruzach po złupieniu i spalaniu ich przez wojska rosyjskie. Eustachy Iwanowski napisał wprost, że „w 1794 wszystkie dobra Adama Kazimierza Czartoryskiego w zaborze rosyjskim na Wołyniu, w Litwie, na Podolu, wynoszące 43 000 dusz, skonfiskowano”³⁴. Czartoryscy, przebywając w dobrach galicyjskich, poszukiwali ratunku dla swojej fortuny. Słuchając rad Nikołaja W. Repnina – dawnego przyjaciela domu, ambasadora rosyjskiego w Warszawie, a teraz generała-gubernatora litewskiego – przyjęli twarde warunki postawione przez cesarzową Katarzynę II. Chcąc ratować rodzinną fortunę, zgodzili się, by synowie Adam Jerzy i Konstanty Adam wstąpili na służbę do armii rosyjskiej. 12 (24) maja 1795 roku obaj stawili się w Petersburgu na żądanie cesarzowej. W „nagrodę” za to upokorzenie cesarzowa ukazem 20 (31) sierpnia 1795 roku zdjęła sekwestr z dóbr podolskich, a we wrześniu z reszty majątku. Nie udało się jednak uchronić starostwa kamienieckiego i latyczowskiego, które przekazano Arkadijowi I. Markowowi (1747–1827), zaufanemu dyplomacie cesarzowej Katarzyny II³⁵.

W początkowych latach niewoli Czartoryscy mieli dwie główne siedziby, obie w zaborze austriackim. Puławy po utracie Powązek stały się najważniejszym majątkiem, a przede wszystkim centrum kulturalnym ziem polskich. To tutaj Izabela i jej mąż Adam Kazimierz, starając się urzeczywistnić marzenia o zgromadzeniu w jednym miejscu pamiątek wielkości Polski w myśl hasła „Przeszłość Przyszłości”, założyli w 1801 roku pierwsze muzeum na ziemiach polskich³⁶. Drugą siedzibą rodu została Sieniawa, położona koło Jarosławia, w bliskości Łącuta Elżbiety Lubomirskiej. Księżę Adam Kazimierz, spędzający wiele czasu w Wiedniu, często przebywał w Sieniawie. Posiadłość ta, po włączeniu do Księstwa Warszawskiego ziem dawnego III zaboru austriackiego, wyrosła na centrum dla majątków Czarto-

³² BCz, rkps 6168, s. 8–10.

³³ BCz, rkps 5446, Zachowana korespondencja między Czartoryskimi a T. Kościuszką; M. Kukiel, *Próby powstańcze po trzecim rozbiore 1795–1797*, Kraków 1912, s. 4, 9; J. Pezda, *Listy Tadeusza Kościuszki w zbiorach Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie* [w:] *Historyk i historia. Studia dedykowane pamięci prof. Mirosława Francicia*, red. A. Wałaszek, K. Zamorski, Kraków 2005, s. 289–304.

³⁴ E. Heleniusz [Iwanowski], *Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione*, t. 2, Kraków 1901, s. 76–77.

³⁵ J. Pezda, *Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848*, Kraków 2003, s. 28–30.

³⁶ Z. Żygułski jr., *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*, Kraków 2009.

ryskich znajdujących się pod panowaniem habsburskim. Skomplikowana sytuacja polityczna, zwłaszcza okres napoleoński, zmuszała do opowiedzenia się po którejś ze stron rozgrywających się wydarzeń. W rodzinie Czartoryskich zwolenników miały wszystkie walczące strony.

Książę Adam Kazimierz w 1803 roku pomagał układać synowi wytyczne do polityki Rosji, w 1805 roku witał w Puławach cara Aleksandra I. W 1805 roku otrzymał z rąk cesarza Franciszka I indygenat węgierski, a w 1808 został feldmarszałkiem austriackim. W czasach Księstwa Warszawskiego trzymał się z dala od Warszawy, choć jego wychowankowie z Korpusu Kadetów byli pronapoleońscy. W 1809 roku, podczas gdy syn Konstanty Adam i zięć Stanisław Kostka Zamoyski wstąpili w szeregi wojsk napoleońskich, on miał za wezwaniem arcyksięcia Ferdynanda d'Este organizować pułki dla Austrii. Wymówił się wiekiem i chorobą, a na jego prośbę książę Józef Poniatowski wziął go do „niewoli” i zażądał słowa honoru, że zachowa neutralność³⁷. Choć wywierano naciski, aby oficjalnie poparł Napoleona, stary książę wolał zachować neutralność. W 1810 roku przyjął w Puławach księcia warszawskiego Fryderyka Augusta. W 1812 roku, wybrany posłem przez sejmik warszawski, przyjął godność marszałka sejmu nadzwyczajnego, a później stanął na czele konfederacji (w jej Radzie Głównej był marszałkiem). Stał się symbolem Polski niepodległej. Z Puław obserwował wojnę 1812 roku i klęskę Napoleona.

Opcję profrancuską popierał młodszy syn księcia-generała, Konstanty Adam, który choć w swych dobrach w Międzyrzeczu w 1805 roku dwukrotnie przyjmował cara Aleksandra I, to już w 1809 roku wystawił własnym kosztem późniejszy 16 Pułk Piechoty Księstwa Warszawskiego. Wiosną 1811 roku był w świącie ministra wojny księcia Józefa Poniatowskiego w czasie jego oficjalnej wizyty u cesarza Napoleona. W kampanii 1812 roku za bitwę pod Smoleńskiem odznaczono go Legią Honorową, a później także Orderem Wojennym *Virtuti Militari*. Ciężko ranny pod Borodino, został odznaczony za męstwo Krzyżem Oficerskim Legii Honorowej. Wracał do kraju w asyście księcia Józefa, nie biorąc już czynnego udziału w walkach. Urlopowany, zatrzymał się w Sieniawie. Zaczął popierać wysiłki starszego brata Adama Jerzego służące pojednaniu Polaków z carem Aleksandrem³⁸. W 1814 roku witał, obok rodziców, cara Aleksandra w Puławach, który zwrócił się do niego słowami: „Kochałem Cię zawsze, ale kocham Cię jeszcze więcej, odkąd walczyłeś za Ojczyznę”³⁹.

Mimo wcześniejszej prorosyjskiej postawy zagorzałym oponentem Rosji na początku XIX wieku był Józef Czartoryski, ostatni przedstawiciel linii koreckiej. Początkowo także nieufnie patrzył na poczynania Napoleona, ale w 1808 roku stał się gorącym zwolennikiem Księstwa Warszawskiego, szczególnie popierając Fryderyka Augusta jako księcia warszawskiego. W 1809 roku przybył do Warszawy, pragnąc

³⁷ J. Pezda, *Między Aleksandrem a Napoleonem – dylemat Czartoryskich* [w:] *Galicja w Księstwie Warszawskim*, red. H. Żaliński, H. Chudzio, Kraków 2009, s. 105–120.

³⁸ J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994, s. 179; BCz, rkps 6300, Listy Konstantego Adama Czartoryskiego do brata Adama Jerzego z 1814 r., s. 257–280.

³⁹ L. Dębicki, *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*, t. 2, Lwów 1887, s. 223.

wziąć czynny udział w rozgrywkach politycznych. Niestety 15 lutego 1810 roku zmarł, według przekazów rodzinnych, na rękach generała Karola Kniaziewiczza.

Ksiązę Adam Jerzy wierzył w odbudowę Polski przy pomocy cara Aleksandra I. Stał przy nim wiernie przez wiele lat, pełnił nawet funkcję zastępcy ministra spraw zagranicznych imperium. W 1805 roku w Puławach zaproponował carowi Aleksandrowi, by mając na uwadze wspólne pochodzenie Polaków i Rosjan, próbował odrodzić Polskę jako jednego z członów federacji narodów słowiańskich pod przewodnictwem Petersburga⁴⁰. Wierząc w nieuchronność wojny Rosji i Prus, postulował, by zabór pruski przyłączyć do odrodzonej Polski. Po klęsce swych planów i odsunięciu przez cara „młodych” wyjechał z Petersburga w lipcu 1808 roku. Przez następne lata unikał zaangażowania politycznego i podróżował pomiędzy siedzibami Czartoryskich, zatrzymując się na dłużej w Wiedniu, towarzyszył również w podróży do Włoch swemu bratu Adamowi Konstantemu. Od jesieni 1809 roku do sierpnia 1810 roku przebywał znów w Petersburgu. Car Aleksander I na krótko wtedy powrócił do idei przeciągnięcia Polaków na swoją stronę, jednakowoż księciu nie udało się odzyskać carskiej łaski. W styczniu 1811 roku korespondował z władcą w sprawie warunków pozyskania Polaków i połączenia Księstwa Warszawskiego z częścią ziem polskich włączonych w czasie zaborów do Rosji w Królestwo Polskie pozostające pod berłem rosyjskim⁴¹. Przez większość roku 1812 ksiązę pozostawał beczynny, dopiero 6 i 27 grudnia 1812 roku wysłał do cara nowe propozycje przyłączenia Księstwa Warszawskiego do Rosji. Wezwany w kwietniu 1813 roku do Kalisza przez cara Aleksandra I, nie uzyskał nic w sprawie polskiej. Pozostał jednak już w otoczeniu monarchy, pojechał za nim do Francji, a w 1814 roku wszedł w skład świty carskiej udającej się do Wiednia na rozpoczynający się kongres⁴². „Wszyscy nam przeciwni, albo obojętni; nikt dobrego słowa nie da, ani wesprze. W wodach nieprzyjacielskich, gdzie znikąd pomocy, nigdzie schronienia, a pełno jest skał, nieszczęsną łodzią kierować musimy”, pisał zatroskany o przyszłość w swym dzienniku⁴³.

Spśród córek Adama Kazimierza i Izabeli zaangażowana w sprawy publiczne była starsza Maria, od 1784 roku żona Ludwika Wirtemberskiego, z którym rozwiodła się w 1793 roku. Poprzez to małżeństwo Czartoryscy byli spowinowaceni z rodziną carską w Rosji⁴⁴. Maria była znaną literatką, autorką *Malwiny*. Przez wiele lat zajmowała się też działalnością filantropijną.

W 1812 roku podzielono majątek Czartoryskich pomiędzy potomków Izabeli i Adama Kazimierza. Starano się równo obdarować wszystkie dzieci, proporcjonalnie dzieląc majątki leżące w każdym z zaborów. Do Adama Jerzego Czartoryskiego

⁴⁰ J. Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969.

⁴¹ Idem, *Adam Jerzy Czartoryski...*, s. 167–168; M. Kukiel, *Czartoryski a jedność Europy 1770–1861*, Lublin 2008, s. 117–121.

⁴² J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski...*, s. 186–194; J. Szymanowski, *Pamiętniki*, Lwów 1898, s. 113–115; K. Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa Kongresowego*, Kraków 1916, s. 74–151.

⁴³ *Dziennik Adama Jerzego Czartoryskiego 1813–1817*, oprac. M. Karpińska, Warszawa 2016, s. 391.

⁴⁴ Żoną cara Pawła I była Zofia Dorota Wirtemberska, która przyjęła imię Marii Fiodorowej, siostra Ludwika Wirtemberskiego.

na ziemiach wcielonych do Cesarstwa Rosyjskiego miały odąd należeć klucze międzyboski, granowski i stołpecki, których wartość stanowiła największą część jego schedy. Konstantemu Czartoryskiemu na Ziemiach Zabrzanych przypadły klucze klewański, starosieniawski, nowokonstantynowski, wołyński i rzeczycki. Maria z Czartoryskich Wirtemberska dostała na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej klucze zinkowski i mikołajowski na Podolu. Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej oddano zaś klucz kossowski na Podolu, część wsi Zabuzna oraz zastaw na Telechanach⁴⁵. Zakończeniem tego działu była umowa zawarta 18 grudnia 1816 roku w Sieniawie pomiędzy rodzicami a ich dziećmi o oddanie im dóbr w zamian za opiekę i spłatę wszystkich zobowiązań zaciągniętych przez rodziców⁴⁶.

W 1817 roku 47-letni Adam Jerzy Czartoryski zdecydował się na małżeństwo. „Czy mam się żenić, czy nie żenić, jak to zadanie rozwiązać?”⁴⁷ Jego żoną nie została wychowanica matki Zofia Matuszewiczówna, lecz młodsza od niego o 29 lat Anna Sapieżanka, córka tragicznie zmarłego Aleksandra Sapiehy i Anny z Zamoyskich Sapieżyny⁴⁸. Obawy wyrażane w dzienniku przez księcia okazały się płonne; ich małżeństwo było szczęśliwe, oboje przez wszystkie lata wzajemnie się wspierali⁴⁹. Żona w wianie wniosła część dóbr lachowieckich i teofilpolskich w województwie wołyńskim. Wkrótce po ślubie nowożeńcy odbyli podróż po Wołyniu i Podolu. W 1818 roku zatrzymali się w Wołosowcach, skąd wyjeżdżali do okolicznych majątków. Przyjeżdżającym po raz pierwszy do Międzyboża naprzeciw „wyszły wszystkie cechy z chorągwiami, mieszczanie w świąteczne odzienie przybrani i mnóstwo ludu. Jeden z mieszczan nazwiskiem Hulewicz miał, trzymając tacę, a na niej chleba bochenek i topkę soli, długą mowę powitalną, a potem wręczył Księżtwu chleb i sól”⁵⁰.

⁴⁵ BCz, rkps 6013 t. 1, „Kopia donacji działowej 1812 roku dnia 14 marca w Sieniawie sporządzonej”, s. 169–176; ibidem, „Specyfikacja miast, miasteczek i wsi generalnie wszystkich... z działu w r. 1812...”, s. 147–166.

⁴⁶ Ibidem, s. 125–128.

⁴⁷ *Dziennik Adama Jerzego Czartoryskiego 1813–1817...*, s. 434. Dalej, jakby w odpowiedzi, książkę zanotował: „Przeciwność rodziców, a nade wszystko matki, wiek i zdrowie podzastałe. Przyzwyczajenie swobody i niemyślenia o wielu rzeczach, które z małżeństwem przychodzą, niepewność dogodzenia młodej żonie w nieustannych staraniach, do których nie będę umiał się wziąć, a nade wszystko niepewność, czy potrafię zadość uczynić powinnościom małżeńskim w takiej mierze i sposobie, jak młoda żona wymagać prawo mieć będzie. Nastające lata, które wkrótce mnie zupełnie starym, ją w najlepszym wieku postawią”.

⁴⁸ Podobnie jak jego pradziad musiał pojedynkować się z konkurentem do ręki przyszej żony, Ludwikiem Pacem, zob. J. Pezda, *O rękę Sapieżanki zwady hrabiego z księciem* [w:] „Ad leones” *Pamięci Marka Rostworowskiego w dziesiątą rocznicę śmierci*, red. A. Boniecki, E. Ryżewska-Cyganik, Kraków 2006, s. 175–180.

⁴⁹ *Dziennik Adama Jerzego Czartoryskiego 1813–1817...*, s. 436. „W żonie same dobre przymioty postrzegam, że mając się żenić, szczęśliwszego wyboru nie mogłem uczynić. Że kocham ją, coraz bardziej kochać będę, że w niej widzę wracające przyjemności i słodcze życia... Jej szczęście będzie moim najmiłszym zajęciem i celem życia”.

⁵⁰ BCz, rkps 12240 t. 2, Karol Druziewicz, *Pamiętnik*. „Księżtvo takowe przyjęli, złożyli do powozu. Jechali w koczu żółto-pomarańczowym. Ciągnęło takowy 6 koni anglezowanych gniadych (ze swego stada granowskiego) ślicznie ubranych. Powozili stangret z konia dyszlowego, a foryrtarz na jedynych z przednich koni, ubrani w liberię sukna jasnozielonego z kołnierzami czerwonymi i galonem srebrnym szerokim, podszewki białomerynosowe, guziki białe herbowe, buty ze sztylpami, spodnie żółto

Żona i teściowa, Anna z Zamoyskich Sapieżyna, wspierały księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w jego działalności publicznej zarówno w Królestwie Polskim, jak i na Ziemiach Zabrzanych. Podczas powstania listopadowego Adam Jerzy, będąc prezesem Rządu Narodowego, całkowicie podporządkował swe życie sprawie narodowej. Żona z dziećmi wyjechała do Krakowa, ale oboje pisali do siebie listy pełne obaw o przyszłość kraju i rodziny. Po 15 sierpnia złożył urząd i dołączył do walczących wojsk w południowej części Królestwa. Gdy kontynuowanie powstania okazało się niemożliwe, zdecydował się przekroczyć granicę Wolnego Miasta Krakowa, a stamtąd pod przybranym nazwiskiem (Georges Hoffman) udał się na emigrację, początkowo na Wyspy Brytyjskie. Do Londynu przybył 22 grudnia 1831 roku. Julian Ursyn Niemcewicz w swoich pamiętnikach pod tą datą zanotował: „Przybył wieczorem ks. A.C. bez służącego, z małym tylko tłumoczkim, obdarty z całego majątku, z orderów nawet. Co za igrzysko fortuny”⁵¹. Po upadku powstania księcia dotknęła konfiskata majątków znajdujących się w Cesarstwie Rosyjskim i na Ziemiach Zabrzanych. Większość tych dóbr została zamieniona na kolonie wojskowe, niecieszące się sławą majątki, zarządzane według wojskowego drylu i porządku. Skonfiskowano też dobra na ziemiach Królestwa Kongresowego⁵². Sytuacja finansowa rodziny Czartoryskich była opłakana. Z kryzysu udało się wyjść dzięki Annie z Zamoyskich Sapieżynie⁵³.

Konfiskaty objęły nie tylko Adama Jerzego Czartoryskiego. Wbrew prawu, gdyż nie konfiskowano majątku kobiet, których rodzina brała udział w powstaniu, zabrano klucz Zinków na Podolu, Pilicę i dom w Warszawie, należące do Marii z Czartoryskich Wirtemberskiej. Posiadłości te przekazano za zasługi jej synowi Adamowi Wirtemberskiemu, generałowi wojsk rosyjskich, który już dawno zerwał wszelkie kontakty z matką⁵⁴.

Rodzina Adama Jerzego, opuściwszy Kraków, przeniosła się do Paryża, gdzie w roku 1834 dołączył do nich na stałe sam książę⁵⁵. Na emigracji był jedną z najważniejszych postaci. Wokół niego zorganizowano obóz polityczny konserwatywno-monarchiczny, nazwany od zakupionego przez Annę Sapieżynę dla córki Anny,

łososiowe, kapelusze okrągłe z galonem srebrnym, kamizelki czerwone z guziczkami białymi srebrnymi z herbami. Za powozem stało dwóch lokajów w takich że frakach liberyjnych, ale w spodniach białych krótkich, w trzewikach i pończochach, kapelusze stosowane. Przed powozem jechał Kozak granowski w pięknej liberii kozackiej na koniu, szarawary, kurtka, pas z nahajką. Za powozem Księstwa jechali inni przybocznicy wyżsi oficyjaliści”

⁵¹ *Pamiętniki Juliana Ursyna Niemcewicza...*, s. 139.

⁵² J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniu roku 1830 i 1863*, Warszawa 1918, s. 241–242; D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, tłum. E. Pałasz-Rutkowska, K. Rutkowski, Paryż 1988, s. 244–245.

⁵³ J. Pezda, *Ludzie i pieniądze...*, s. 50–56.

⁵⁴ A. Aleksandrowicz, *Twórczość Marii z ks. Czartoryskich ks. Wirtemberskiej. Literatura i obyczaj*, Warszawa 2022.

⁵⁵ J. Pezda, *Od Góry Tabor do św. Ludwika. Paryskie mieszkania Czartoryskich [w:] Ku Niepodległej. Ścieżki polskie i francuskie 1795–1918*, red. M. Willaume, Lublin 2005, s. 426–428.

paryskiego pałacu obozem Hotelu Lambert⁵⁶. Do najważniejszych aktywności arystokraty należało zorganizowanie doskonale działającej sieci agencji, głównie w krajach Europy południowo-wschodniej, oraz specjalnych wysłanników i emisariuszy do krajów niejednokrotnie bardzo odległych. Ludzie ci częstokroć byli jednocześnie wysłannikami na usługach Francji czy Anglii, współdziałającymi z miejscowymi władzami. Nade wszystko byli jednak dyplomatami państwa, które nie istniało na mapie; starali się, aby o nim nie zapomniano. „Dyplomacja bez listów uwierzytelniających”, tak trafnie nazwano działalność księcia⁵⁷. Ponadto magnat zaangażował się w podtrzymywanie sprawy polskiej na arenie międzynarodowej przez osobiste kontakty. Choć na dworach królewskich i w parlamentach nie mógł się oficjalnie pojawiać, to zakulisowymi rozmowami i spotkaniami z członkami rodzin królewskich, członkami rządów oraz wpływowymi politykami dbał o polską rację stanu, obecną w ówczesnych sferach politycznych Europy.

Angażował się także w inne przedsięwzięcia polskiej emigracji, wspierał jej wysiłki edukacyjne, charytatywne, kulturalne. Powstanie i wieloletnia aktywność Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich, Domu św. Kazimierza czy Instytutu Panien Polskich to zasługa obojga małżonków – Adama Jerzego i Anny⁵⁸. Świadectwem tej działalności jest otwarta w 1838 roku i funkcjonująca do dziś Biblioteka Polska w Paryżu. Miała ona za zadanie podtrzymywać ducha polskiego pośród wychodźców, gromadzić polskie wydawnictwa emigracyjne i krajowe, dzieła polskie i poruszające sprawy polskie wydawane w innych językach, przyjmować do swych zbiorów pamiątki przywiezione na tułaczkę. Jest najstarszą biblioteką niefrancuską w Paryżu, najstarszą polską księżnicą poza granicami kraju⁵⁹.

W Wiedniu osiadł Konstanty Adam Czartoryski, który wspomagał brata w czasie powstania listopadowego, ale i w latach emigracyjnej tułaczki. Bracia pozostawali w stałym kontakcie. Korespondencja, niestety niezachowana w całości, dobitnie świadczy o więzi i zażyłości między rodzeństwem. „Ze smutkiem przewiduję, że jak już nas nie będzie, to między naszymi dziećmi nie pozostanie żaden związek ani spólna myśl, która za młodu nie była pielęgnowaną... Co nam pozostaje, jeśli nie węzeł familijny?”, pisał Adam Jerzy do Konstantego⁶⁰.

Po śmierci obu braci działalność polityczną i społecznikowską kontynuowały ich dzieci. Władysław Czartoryski został przez Adama Jerzego Czartoryskiego wyznaczony na następcę, z pominięciem starszego syna Witolda Adama, który nie

⁵⁶ Idem, *Hôtel Lambert – pieniądze i ludzie w jego dziejach* [w:] *Węgry–Polska w Europie Środkowej. Księga pamiątkowa ku czci prof. Wacława Felczaka*, red. A. Cetnarowicz, C. Kiss, Kraków 1997, s. 167–174.

⁵⁷ H.H. Hahn, *Dyplomacja bez listów uwierzytelniających. Polityka zagraniczna Adama Jerzego Czartoryskiego 1830–1840*, tłum. M. Borkowicz, Warszawa 1987.

⁵⁸ J. Pezda, „O Boże zlituj się nad nami, rozpacz bierze patrzeć na cierpienia Polaków”. *O pomocy emigracji emigrantom*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN” 2018, t. 63, s. 197–215.

⁵⁹ Idem, *Historia Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1838–1893*, Kraków 2013; K. Seroka, *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871). Studium bibliologiczne*, Warszawa 2017; F. Pułaski, *Biblioteka Polska w Paryżu w latach 1893–1948*, Paryż 1948.

⁶⁰ BCz, rkps 6335, Adam Jerzy Czartoryski, Brulion listu do Konstantego Czartoryskiego, Paryż, 12 VI 1853 r.

przejawiał zainteresowania polityką⁶¹. Początek samodzielnej działalności przypadł na lata poprzedzające wybuch powstania styczniowego. Jako agent główny dyplomatyczny Rządu Narodowego Czartoryski próbował zainteresować opinię publiczną Europy sytuacją Polski. Konflikt z Adamem Sapiehą ostatecznie odsunął Czartoryskiego od kierowania agencją Rządu Narodowego. Jeszcze przez kilka lat próbował angażować się w życie polityczne, ale jego wysiłki okazały się daremne. Swe nadzieje wiązał już nie z Francją, lecz z dworem habsburskim. W wojnie 1866 roku stanął po stronie Austrii, co wielu „demokratów” uznało za niewybaczalne. Czartoryski mimo nalegań nigdy nie przyjął paszportu austriackiego; był naturalizowany we Francji, miał indygenat węgierski. Mimo to na zawsze pozostał Polakiem, emigran-tem, reprezentantem broniącym sprawy polskiej. Odszedł jednak od polityki i skupił się na kolekcjonerstwie i filantropii⁶². Zdecydował o przeniesieniu całości zbiorów rodzinnych do Krakowa, gdzie znajdują się od 1874 roku do dnia dzisiejszego⁶³. Jako opiekun i dobroczyńca Biblioteki Polskiej w Paryżu oraz prezes Towarzystwa Historyczno-Literackiego w 1866 roku doprowadził do uznania Towarzystwa przez cesarza Napoleona III za instytucję wyższej użyteczności publicznej, a w 1893 roku, po podpisaniu umowy z Akademią Umiejętności w Krakowie, do przekształcenia Biblioteki w Stację Naukową Akademii Umiejętności. Działalnością charytatywną i opieką nad polską młodzieżą zajmowała się przede wszystkim siostra Władysława, Izabela z Czartoryskich Działyńska, zarówno na emigracji, jak i w Wielkim Księstwie Poznańskim⁶⁴. W późniejszych latach wspierać ją będzie w tej działalności, przede wszystkim w Krakowie, Marcelina z Radziwiłłów Czartoryska, żona Aleksandra Czartoryskiego⁶⁵.

W działania polityczne w Galicji i Austro-Węgrzech najbardziej zaangażowany był Jerzy Konstanty Czartoryski, poseł do Sejmu Krajowego Galicji i wiedeńskiej Rady Państwa. W 1891 roku został dziedzicznym członkiem austriackiej Izby Panów. Zaangażowanie w sprawy krajowe ojca kontynuował syn Witold, także poseł – zarówno do Lwowa, jak i Wiednia. W czasie I wojny światowej należał do Naczelnego Komitetu Narodowego. W 1917 roku został członkiem założycielem Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu. Z ramienia Rady Regencyjnej pełnił także funkcję generalnego komisarza dla Galicji⁶⁶.

⁶¹ B. Obtulowicz, *Witold Adam książę Czartoryski (1822–1865)*, Kraków 2019; eadem, *Maria z Grocholskich księżna Witoldowa Czartoryska*, Kraków 2022.

⁶² J. Zdrada, *Zmierzch Czartoryskich*, Warszawa 1969; J. Pezda, *Przeszłość przyszłości. Historia zbiorów rodzinnych opowiedziana przez Władysława Czartoryskiego*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN” 2013, t. 58, s. 105–131.

⁶³ J. Pezda, *Kontrakt pomiędzy Gminą m. Krakowa a Władysławem Czartoryskim o odstąpieniu Arsenalu i murów miejskich przy Bramie Floriańskiej na pomieszczenie zbiorów muzealnych i bibliotecznych [w:] Bądź co bądź. Źródła do historii zbiorów Muzeum i Biblioteki Książąt Czartoryskich*, t. 1, w druku.

⁶⁴ R. Kąsinowska, *Goluchów. Rezydencja magnacka w świetle źródeł*, Goluchów 2011.

⁶⁵ Z. Beiersdorf, *Księżna Marcelina Czartoryska – kapłanka sztuk i filantropka [w:] Czartoryscy, Polska, Europa. Historia i współczesność*, red. Z. Baran, Kraków 2003, s. 177–186.

⁶⁶ S. Pijaj, *Parlamentarna działalność Czartoryskich w monarchii habsburskiej [w:] Czartoryscy, Polska, Europa...*, s. 177–186; idem, *Jerzy Konstanty Czartoryski a kwestia współpracy Słowian*

Starszy syn Władysława Czartoryskiego i Małgorzaty Orleańskiej, Witold Kazimierz, był poważnie chory na gruźlicę i nie angażował się w sprawy polityczne. Dużo podróżował, ze swoich wypraw przywoził nowe zbiory uzupełniające jego kolekcje. Zgromadził pokaźną bibliotekę, która obejmowała około 25 000 tomów, a potem przekazał ją w testamencie Uniwersytetowi Lwowskiemu⁶⁷. Jako spadkobierca Izabeli z Czartoryskich Działyńskiej w 1900 roku został pierwszym ordynatem gołuchowskim. Młodszy syn Władysława Czartoryskiego, Adam Ludwik, w 1897 roku został ordynatem sieniawskim i właścicielem zbiorów Czartoryskich przewiezionych po 1874 roku do Krakowa, a po śmierci starszego brata w 1911 roku – także ordynatem gołuchowskim. W czasie I wojny światowej zaangażował się w działalność Czerwonego Krzyża niosącego pomoc rannym i ofiarom wojny. Po wojnie pełnił funkcję prezesa Polskiego Komitetu Plebiscytowego na Warmii i Mazurach. Służył również jako oficer łącznikowy przy komisji międzysojuszniczej do wyznaczenia granic Polski. Był hojnym darczyńcą na rzecz wielu instytucji, między innymi zakupił i ofiarował Towarzystwu Miłośników Historii Kamienicę Książąt Mazowieckich na Rynku Starego Miasta w Warszawie. Niepodległej Ojczyźnie przekazał Puławy, nie roszcząc sobie praw do własności⁶⁸.

W rodzie Czartoryskich, obok ludzi zaangażowanych politycznie, znajdziemy także osoby wyniesione na ołtarze – błogosławionych Kościoła katolickiego. Najmłodszy syn Władysława i jego pierwszej żony Marii Amparo de Vista Alegre, August Franciszek, poświęcił swe życie służbie Bogu. Dużą rolę w podjęciu takiej decyzji przez młodego księcia odegrały dwie osoby. Jedną z nich był jego wychowawca, dawny powstaniec i zesłaniec Józef Kalinowski, później o. Rafał w zakonie karmelitańskim, wyniesiony na ołtarze w 1991 roku⁶⁹, drugą – jego ciotka Maria Grocholska, żona Witolda Adama Czartoryskiego. Po śmierci męża w 1865 roku wstąpiła do zakonu karmelitanek i przyjęła zakonne imię s. Maria Ksawera od Jezusa. Uposażyla klasztor ss. karmelitanek na ulicy Łobzowskiej w Krakowie i była jego długoletnią przełożoną⁷⁰. August Czartoryski w 1888 roku wstąpił do zgromadzenia salezjanów, ale niestety na skutek rozwijającej się choroby młody książę nie mógł w pełni zrealizować swego powołania. Został wyświęcony na księdza w 1892 roku, ale pomagał

w monarchii habsburskiej, ZNUJ, „Prace Historyczne” 2020, nr 147, z. 2: *Współpraca Słowian i jej zwolennicy w Europie Środkowej i na Balkanach w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, red. A. Cetnarowicz, A. Świątek, s. 263–278; I. Długoń, *Czartoryscy z Pelkni. Dzieje rodziny*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2019 (mps pracy doktorskiej).

⁶⁷ S. Mękarski, K. Remerowa, *Księgozbiór z Honfleur ks. Witolda Kazimierza Czartoryskiego w Lwowskiej Bibliotece Uniwersyteckiej*, Lwów 1928; K. Seroka, *Witold Kazimierz Czartoryski et sa bibliothèque à Honfleur*, „Revue française d’histoire du livre”, R. 140, 2019, s. 105–125.

⁶⁸ M. Kukiel, *Czartoryski Adam Ludwik [w:] Czartoryscy. Trzydzieści sześć życiorysów...*, s. 248–251; J. Pezda, *Relacje Mariana Kukiela...*, s. 172–186.

⁶⁹ J. Pezda, *Józef Kalinowski w kręgu rodziny Czartoryskich [w:] Na drodze do świętości. Rafał Kalinowski, powstaniec 1863 i karmelita bosy*, red. E. Niebelski, S. Wilk SDB, Lublin 2008, s. 73–87; B. Obtulowicz, *Maria Amparo Munoz y de Borbon księżna Czartoryska*, Kraków 2013.

⁷⁰ C. Gil OCD, *Księżna w trepkach. Matka Maria Ksawera Czartoryska*, Kraków 2000; J. Nowak, *Karmel w Krakowie i Czernej. Listy s. Marii Ksawery Czartoryskiej z lat 1874–1918*, „Nasza Przeszłość” 1999, t. 92, s. 401–459.

odnaleźć innym drogę do Boga tylko przez kilka miesięcy. Zmarł w opinii świętości. W 2004 roku w Rzymie papież Jan Paweł II zaliczył go do grona beatyfikowanych⁷¹.

Drugim błogosławionym z rodu Czartoryskich jest dominikanin o. Michał (Jan Franciszek, syn Witolda i Jadwigi z Dzieduszyckich). W 1927 roku postanowił wybrać życie zakonne jako już dojrzały mężczyzna, inżynier po studiach na Politechnice Lwowskiej, obrońca Lwowa, uczestnik plebiscytu na Śląsku. Wyświęcony został w 1931 roku. W czasie powstania warszawskiego pełnił posługę jako kapelan szpitala powstańczego. Żołdacy hitlerowscy rozstrzelali go razem z ciężko rannymi, których nie chciał opuścić. Ciała o. Michała nie odnaleziono. Jan Paweł II beatyfikował go w Warszawie w 1999 roku⁷²

Przywołane tutaj postacie są tylko wybranymi przedstawicielami rodu Czartoryskich. Ich losy stanowią świadectwo, że Czartoryscy zawsze służyli, i służą nadal, wiernie Polsce, tak w czasach jej świetności, jak upadku, wspierając swoimi siłami i zdolnościami starania o jej rozkwit i miejsce należne w Europie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

rkps 5446, 5512, 6013 IV t. 1, 6019–6024, 6067, 6110, 6168, 6300, 6335, 10499, 12240 t. 2, 13580

Biblioteka w Polska w Paryżu

rkps 54

Pamiętniki i korespondencja

Czartoryski A.J., *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809*, oprac., wstęp i przypisy J. Skowronek, Warszawa 1986.

Dziennik Adama Jerzego Czartoryskiego 1813–1817, oprac. M. Karpińska, Warszawa 2016.

[Iwanowski] E. Heleniusz, *Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione*, t. 2, Kraków 1901.

⁷¹ *Błogosławiony ksiądz August Czartoryski. Patron trudnego powołania*, red. S. Wilk, Lublin 2006.

⁷² J. Grzegorzczak, *O bogatym młodzieńcu, który nie odszedł zasmucony. Bł. Michał Czartoryski (1897–1944)*, Kraków 2007; *Bł. Michał Czartoryski OP (1897–1944) i jego czasy*, red. K. Karolczak, M. Miławicki OP, Kraków 2018; BCZ, rkps 13580, Michał Czartoryski (o. Jan OP), Korespondencja.

Pamiętniki Juliana Ursyna Niemcewicza. Dziennik pobytu za granicą od dnia 21 lipca 1831 r. do 20 maja 1841 r., t. 1, Poznań 1876.

Szymanowski J., *Pamiętniki*, Lwów 1898.

Opracowania

Aleksandrowicz A., *Twórczość Marii z ks. Czartoryskich ks. Wirtemberskiej. Literatura i obyczaj*, Warszawa 2022.

Bartnicka K., *Dziecko w świetle pamiętników i powieści polskiego oświecenia*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1992, t. 35, s. 37–86.

Bartoszewicz K., *Utworzenie Królestwa Kongresowego*, Kraków 1916.

Beauvois D., *Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, tłum. E. Pałasz-Rutkowska, K. Rutkowski, Paryż 1988.

Beiersdorf Z., *Księżna Marcelina Czartoryska – kapłanka sztuki i filantropka* [w:] *Czartoryscy, Polska, Europa. Historia i współczesność*, red. Z. Baran, Kraków 2003, s. 177–186.

Bł. Michał Czartoryski OP (1897–1944) i jego czasy, red. K. Karolczak, M. Miławicki OP, Kraków 2018.

Błogosławiony ksiądz August Czartoryski. Patron trudnego powołania, red. S. Wilk, Lublin 2006.

Dacka-Górzyńska I., *O nieznanym dziecku magnaterii polskiej w świetle parafialnych metryk zmarłych kościoła św. Krzyża w Warszawie z lat 1670–1801. Wybrane przykłady*, „Przegląd Historyczny” 2011, t. 102, s. 459–482.

Dębicki L., *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*, t. 2, Lwów 1887.

Długoń I., *Czartoryscy z Pelkiń. Dzieje rodziny*, praca doktorska, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2019.

Frączyk T., *Adam Kazimierz Czartoryski. Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*, Kraków 2012.

Gil C. OCD, *Księżna w trepkach. Matka Maria Ksawera Czartoryska*, Kraków 2000.

Grzegorzczak J., *O bogatym młodzieńcu, który nie odszedł zasmucony. Bł. Michał Czartoryski (1897–1944)*, Kraków 2007.

Hahn H.H., *Dyplomacja bez listów uwierzytelniających. Polityka zagraniczna Adama Jerzego Czartoryskiego 1830–1840*, tłum. M. Borkowicz, Warszawa 1987.

Handelsman M., *Adam Czartoryski*, t. 1, Warszawa 1948–1950.

Iwaskiewicz J., *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, Warszawa 1929.

Kaczkowski J., *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniu roku 1830 i 1863*, Warszawa 1918.

Kąsinowska R., *Gołuchów. Rezydencja magnacka w świetle źródeł*, Gołuchów 2011.

Konopczyński W., *Czartoryski August Aleksander* [w:] *Czartoryscy. Trzydzieści sześć życiorysów*, red. M. Kukiel, Kraków 1938, s. 64–75.

Kukiel M., *Czartoryski a jedność Europy 1770–1861*, Lublin 2008.

Kukiel M., *Czartoryski Adam Ludwik* [w:] *Czartoryscy. Trzydzieści sześć życiorysów*, red. M. Kukiel, Kraków 1938, s. 248–251.

Kukiel M., *Próby powstańcze po trzecim rozbiórce 1795–1797*, Kraków 1912.

- Kuras K., *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010.
- Kuśnierz K., *Sieniawa. Założenie rezydencjonalne Sieniawskich. Rozwój przestrzenny w XVII oraz XVIII wieku*, Rzeszów 1984.
- Mękarski S., Remerowa K., *Księgozbiór z Honfleur ks. Witolda Kazimierza Czartoryskiego w Lwowskiej Bibliotece Uniwersyteckiej*, Lwów 1928.
- Michalski A., *Księżęca para Adam i Izabela Czartoryscy – przykładem oświeceniowej rodziny magnackiej* [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 161–184.
- Michalski A., *O pochodzeniu i początkach kariery domu książąt Czartoryskich*, „*Słupskie Studia Historyczne*”, R. 19, 2013, s. 47–71.
- Nesterow R., *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł archiwalnych*, Kraków 2018.
- Nowak J., *Karmel w Krakowie i Czernej. Listy s. Marii Ksawery Czartoryskiej z lat 1874–1918*, „*Nasza Przeszłość*” 1999, t. 92, s. 401–459.
- Obtułowicz B., *Maria Amparo Munoz y de Borbon księżna Czartoryska*, Kraków 2013.
- Obtułowicz B., *Maria z Grocholskich księżna Witoldowa Czartoryska*, Kraków 2022.
- Obtułowicz B., *Witold Adam książę Czartoryski (1822–1865)*, Kraków 2019.
- Pezda J., *Historia Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1838–1893*, Kraków 2013.
- Pezda J., *Hôtel Lambert – pieniądze i ludzie w jego dziejach* [w:] *Węgry–Polska w Europie Środkowej. Księga pamiątkowa ku czci prof. Wacława Felczaka*, red. A. Cetnarowicz, C. Kiss, Kraków 1997, s. 167–174.
- Pezda J., *Józef Kalinowski w kręgu rodziny Czartoryskich* [w:] *Na drodze do świętości. Rafał Kalinowski, powstaniec 1863 i karmelita bosy*, red. E. Niebelski, S. Wilk SDB, Lublin 2008, s. 73–87.
- Pezda J., *Kontrakt pomiędzy Gminą m. Krakowa a Władysławem Czartoryskim o odstąpieniu Arsenału i murów miejskich przy Bramie Floriańskiej na pomieszczenie zbiorów muzealnych i bibliotecznych* [w:] *Bądź co bądź. Źródła do historii zbiorów Muzeum i Biblioteki Książąt Czartoryskich*, t. 1, w druku.
- Pezda J., *Leon Jerzy, zapomniany syn Adama Jerzego i Anny. Przyczynek do genealogii Czartoryskich*, „*Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN*” 2004, t. 49, s. 167–176.
- Pezda J., *Listy Tadeusza Kościuszki w zbiorach Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie* [w:] *Historyk i historia. Studia dedykowane pamięci prof. Mirosława Francicia*, red. A. Waslaszek, K. Zamorski, Kraków 2005, s. 289–304.
- Pezda J., *Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848*, Kraków 2003.
- Pezda J., *Między Aleksandrem a Napoleonem – dylemat Czartoryskich* [w:] *Galicja w Księstwie Warszawskim*, red. H. Żaliński, H. Chudzio, Kraków 2009, s. 105–120.
- Pezda J., „*O Boże zlituj się nad nami, rozpacz bierze patrząc na cierpienia Polaków*”. *O pomocy emigracji emigrantom*, „*Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN*” 2018, t. 63, s. 197–215.
- Pezda J., *O rękę Sapieżanki zwady hrabiego z księciem* [w:] „*Ad leones*” *Pamięci Marka Rostworowskiego w dziesiątą rocznicę śmierci*, red. A. Boniecki, E. Ryżewska-Cyganik, Kraków 2006, s. 175–180.
- Pezda J., *Od Góry Tabor do św. Ludwika. Paryskie mieszkania Czartoryskich* [w:] *Ku Niepodległej. Ścieżki polskie i francuskie 1795–1918*, red. M. Willaume, Lublin 2005, s. 425–440.

- Pezda J., *Przeszłość przyszłości. Historia zbiorów rodzinnych opowiedziana przez Władysława Czartoryskiego*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN” 2013, t. 58, s. 105–131.
- Pezda J., *Relacje Mariana Kukieła z rodziną Czartoryskich* [w:] *Historia, wojsko, polityka. Marian Kukiel (1885–1973) i jego dzieło*, red. T. Siewierski, Z. Zielonka, Warszawa 2019, s. 172–186.
- Pijaj S., *Jerzy Konstanty Czartoryski a kwestia współpracy Słowian w monarchii habsburskiej*, ZNUJ, „Prace Historyczne” 2020, nr 147, z. 2: *Współpraca Słowian i jej zwolennicy w Europie Środkowej i na Bałkanach w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, red. A. Cetnarowicz, A. Świątek, s. 263–278.
- Pijaj S., *Parlamentarna działalność Czartoryskich w monarchii habsburskiej* [w:] *Czartoryscy, Polska, Europa. Historia i współczesność*, red. Z. Baran, Kraków 2003, s. 177–186.
- Pułaski F., *Biblioteka Polska w Paryżu w latach 1893–1948*, Paryż 1948.
- Seroka K., *Biblioteka Polska w Paryżu (1838–1871). Studium bibliologiczne*, Warszawa 2017.
- Seroka K., *Witold Kazimierz Czartoryski et sa bibliothèque à Honfleur*, „Revue française d’histoire du livre”, R. 140, 2019, s. 105–125.
- Skowronek J., *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994.
- Skowronek J., *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969.
- Stecki T., *Książęce gniazdo. Monografia historyczna*, Kraków 1885.
- Stecki T.J., *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*, Kraków 1888.
- Tyrowicz M., *Lubomirski Henryk* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 9–11.
- Wojtkowska Z., *Saga rodu Czartoryskich*, Warszawa 2020.
- Zaleski B., *Żywot księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*, Poznań 1881.
- Zdrada J., *Zmierzch Czartoryskich*, Warszawa 1969.
- Zielińska Z., *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, t. 8, Poznań 1886.
- Żygulski Z. jr., *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*, Kraków 2009.

Netografia

www.czartoryski.prv.pl
<https://wielcy.pl>